

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

'शिव' व्यक्तिमत्व

लेखक: अतुल नेने

प्रथम अवृत्ती : फाल्गुन शके 1930

©2009 www.atulnene.com

Share with your friends on [Twitter](#), [Facebook](#)

Encoded in देवनागरी with WERD [werd.sourceforge.net]

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	3
कालसापेक्षता	5
व्यक्तिमत्त्व विशेष	6
नेतृत्व गुण	6
संघटन कौशल्य	7
यशोदायी युद्धनीति	8
राज्य व्यवस्थापन	9
व्यक्तिमत्त्व सार व बोधामृत	11
समारोप	12
वाचनीय	12

प्रस्तावना

नुकतेच, पुण्याच्या ज्ञानप्रबोधिनी प्रशालेच्या युवक विभागा तर्फे शिवचरित्र अभ्यास शिविर आयोजले होते. या निमित्ताने विविध अभ्यासकांच्या व्याख्यानांतून छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे व स्वभाव वैशिष्ट्यांचे अवलोकन झाले. ज्या सामाजिक व राजकीय परिस्थिती मध्ये त्यांचा कार्यारंभ झाला त्याची विस्तृत कल्पना आली आणि त्यांच्या कर्तृत्वाने त्यांनी घडवून आणलेल्या बदलांची भव्यता अधोरेखित झाली.

इतिहास या विषयाची शालेय अभ्यासक्रमात ओळख होत असल्यामुळे महाराजांच्या जीवनपटाची आपल्याला सर्वानाच साधारण माहिती असते. त्यातील काही ठळक घटना, विशेषतः युद्धांतील नेत्रदीपक यश, हे रोमांचकारी व आनंददायी असल्याने काही अधिक तपशीलात मराठी माणसाला माहित असतात. आपल्यातील थोड्याच लोकांना इतिहास व साहित्य या दोहोंची गोडी असल्याने आपण महाराजांवर उपलब्ध असलेल्या अनेक उत्तम पुस्तकांचे वाचन केलेले असते. पण अशा वाचनातून आपण महाराजांशी प्रामुख्याने भावनिक संबंध जोडतो. घटनांच्या मागील ऐतिहासिक सत्याचा शोध घेवून मगच आपले ठाम मत तयार होण्या एवढे आपण अलिप्त राहू शकत नाही. तसेच महाराजांच्या कारकीर्दीमधील विविध कालखंडात त्यांच्यावर असे कोणते संस्कार झाले असतील, ज्यामुळे महाराज जसे घडले तसे घडले, याचा अभ्यास/विचार करायचे आपल्याला सुचतही नाही[†].

आपण आपल्या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकांतून या दोन्ही उलुंग व्यक्तिमत्वांचे पुरेसे विश्लेषण न करून, आपल्याच भावी पिढींना जीवनव्यापी प्रेरणेपसून वंचित केले आहे व या राष्ट्राच्या भविष्याचे व पर्यायाने स्वतःचेच नुकसान केले आहे.

भारताच्या राज्यघटनेत हा देश धर्मनिरपेक्ष असल्याचे घोषित केले आहे. तसेच सर्व स्तरांतील शासन प्रतिनिधींनी सर्व धर्म समभाव राखून आपले कर्तव्य बजावणे अपेक्षित आहे. भार त इंग्रज सत्तेपासून स्वतंत्र होऊन अर्धे अधिक शतक होऊन गेले तरी राज्य घटनेची आदर्श स्वरूपात अंमलबजावणी होई पर्यन्त अजून किती काळ जाणार आहे ते सांगणे कठीण आहे. सर्व धर्म समभावनेच्या निर्मितीचे श्रेय घटनाकारांना देऊन व आपल्या वागणूकीत त्या उदात्त संकल्पनेशी प्रतारणा करून राज्यकर्त्यांनी आपले स्वार्थ सिद्ध केले. आपल्या या कृतीवर पांघरूण घालण्यासाठी भारतीय राष्ट्रधर्माची व्याख्याच बदलून संकुचित वा विकृत करण्याचा खटाटोपही चालवला.

शांतपणे थोडा विचार केला तर नजिकच्या, म्हणजे एक हजार वर्षांच्या भारताच्या इतिहासात, विघडलेली राज्यव्यवस्था बदलून भारतीय राष्ट्रधर्माच्या उदात्त नियमांनुसार समाजाची घडी पुन्हा व्यवस्थित बसवण्याचे कार्य

† "महाराष्ट्रीय संशोधकांना अजूनही निर्विकारपणे शिवाजीचा विचार करणे जमत नाही." - श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी पृष्ठ 3/12

ज्याच्याकडून घडले, असा, चाणक्यानंतरचा एकमेव राष्ट्रीय नेता म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज. आपण आपल्या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकांतून या दोन्ही उल्लुंग व्यक्तिमत्वांचे पुरेसे विश्लेषण न करून, आपल्याच भावी पिढींना जीवनव्यापी प्रेरणेपसून वंचित केले आहे व या राष्ट्राच्या भविष्याचे व पर्यायाने स्वतःचेच नुकसान केले आहे.

या शिविराच्या निमित्ताने, ज्यांनी शिवचरित्राचा बहू अंगांनी सखोल विचार केला आहे, संशोधन करून ऐतिहासिक सत्य आणि कल्पित कथा यातील फरक प्रस्थापित केला आहे आणि दीर्घ काळाच्या अभ्यासानंतर या राष्ट्राच्या इतिहासातील अतिशय महत्वाच्या व्यक्तिमत्वाविषयी काही निष्कर्ष काढून विविध माध्यमांतून समाजापुढे मांडले आहेत, अशा विद्वान व शिवनिष्ठ वक्त्यांचे मार्गदर्शन झाले. स्वरूपवर्धिनी संस्थेचे श्री ज्ञानेश पुरंदरे यांनी महाराजांच्या नेतृत्व गुणांवर प्रकाश टाकला. श्री राहुल कोकीळ यांनी महाराजांची वैचारिक, मानसिक बैठक कशी निर्माण झाली, त्यांची जडण घडण कशी झाली, यावर विवेचन केले. भारत इतिहास संशोधन मंडळाचे श्री पांडुरंग बलकवडे, महाराजांचे व्यवस्थापन व विशेष करून त्यांचे शेतीविषयक धोरण यावर बोलले. श्री रामभाऊ डिवळे यांनी महाराजांच्या युद्धनीतिचे अनेक पैलू उलगडले. श्री मोहन शेते यांनी महाराजांच्या संघटन कौशल्यावर भर दिला तर श्री भाई फडके यांनी महाराजांच्या जीवनातील काही प्रसंगांबाबत शिविरार्थींचे शंका निरसन केले व नीर - क्षीर विवेकाचे उदाहरणच पुढे ठेवले. ' . . . नाठाळाच्या माथी हाणू काठी' ही संत तुकारामांची उक्ती महाराजांची तत्वे समजून घेण्यास उपयुक्त ठरते †.

सर्वच वक्त्यांनी थोड्या अधिक प्रामाणात शिवभक्त व शिवविश्लेषक या दोन्ही भूमिका बजावल्या. आठवणींचा आरसा अंधुक असतो. कालांतराने जमलेला मूर्तीवरचा शेन्दूर बाजूला सारून, ती जवळून पाहण्याचा शिविराचा हेतू, वक्त्यांच्या दीर्घ व पारदर्शक विवेचनाने खचितच साध्य झाला.

† "'मी शत्रूंना दगा दिला. मित्रांना दगा दिल्याचे दाखवा' असे आव्हान त्याने एक पत्रात दिले आहे. या आव्हानाला उत्तर नाही." - श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी

कालसापेक्षता

आज भारतात राजेशाही अस्तित्वात नाही . राजकीय व भौगोलिक दृष्ट्या आज भारत एक स्वतंत्र देश आहे . शत्रूची संकल्पना बदलली आहे . तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शस्त्रे व शास्त्रे दोन्ही बदलली आहेत कर्तृत्वाची व्याख्या बदलली आहे आणि वैभवाचे मोजमापच बदलले आहे . मग शिवचरित्राच्या अभ्यासातून कोणती अपेक्षा ठेवावी ?

थोरवी कळल्यावर मनुष्य आपसूकच नतमस्तक होतो, म्हणून 'महाराज' हे स्वाभाविक संबोधन .

किमानपक्षी इतिहासाच्या वस्तुनिष्ठ अभ्यासातून शहाणपण शिकण्याची संधी मिळते व त्यायोगे आपण आजच्या काळातील घटनांवर प्रभाव टाकू शकतो व परिस्थितीला सामोरे जाऊ शकतो . पण त्याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे काळ बदलला तरी माणूस तोच आहे . त्याच्या स्वतःकडून व इतरांकडून अपेक्षा बदलल्या

नाहीत . त्याच्या 'मोठे' होण्याच्या इच्छा बदलल्या नाहीत . त्याची एकमेकांशी असलेली नाती बदलली नाहीत . त्याच्या व्यक्तिमत्वामध्ये घडू शकणा-या बदलाची शक्यता व क्षमता दोन्ही तशाच आहेत .

शिवचरित्राच्या अभ्यासातून 'शिव' व्यक्तिमत्वाची मिळालेली झलक हीच मला मूर्ती जवळून पाहिल्यावर झालेले दर्शन आहे . आपले व्यक्तिमत्व अधिकाधिक विकसित होण्याच्या दिशेने चालना मिळावी या हेतूने केलेला हा अल्पसा प्रयत्न . थोरवी कळल्यावर मनुष्य आपसूकच नतमस्तक होतो, म्हणून 'महाराज' हे स्वाभाविक संबोधन .

व्यक्तिमत्व विशेष

नेतृत्व गुण

महाराजांनी त्या काळच्या मराठी माणसाला स्वतःशी व एकमेकांशी जोडले. आपल्या दुर्भिक्ष्याबद्दल आपल्या आई वडिलांपेक्षा जास्त आपलेपण शिववाला असल्याचे त्यांच्या सवंगड्यांना जाणवले व भावले. स्वतःपेक्षा वेगळी आर्थिक परिस्थिती असलेल्या मराठी पाईकापासून सरदारांपर्यंत, सर्वांमध्ये ते मिसळले व त्यांच्याशी मैत्री केली. ते आपल्या साध्या राहण्यामुळे सर्व समाजाला प्रिय झाले व आपली सर्व कारकीर्द त्यांनी समाजाचे नेतृत्व केले. त्यांच्या वागण्या बोलण्या मध्ये जी पारदर्शकता होती, त्यामुळे समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये - आर्थिक व बौद्धिक - त्यांनी आपलेपण साधले.

राज्यावर यायच्या आधी व नंतर त्यांच्या हेतू मध्ये बदल झाला नाही. महाराजांनी निर्णयाचे सर्व हक्क फक्त स्वतःकडे ठेवले नाहीत. कधी कर्तव्यकठोर व्हायचे तर कधी मवाळ धोरण आचरायचे, यामध्ये तारतम्य बाळगण्याची शिकवण महाराजांनी स्वतःच्या वर्तणुकीने घालून दिली. राज्याभिषेकाच्या चाळीस दिवस आधी

**चिरकाल नेतृत्व हे खंबीर, स्वतंत्र
विचारांचे व सर्वांना योग्य दिशा व
समज देऊन बरोबर घेऊन जाणारे
असते. महाराजांनी संपर्कात
येणा-या सर्वांनाच विशाल
दृष्टिकोन दिला.**

महाराजांनी केंजळगड घेतला. सई बाईच्या मृत्यूच्या छायेत अफजलखान वध केला आणि त्याच्या मृत्यूच्या (आनंदाच्या) छायेत, क्षणाचीही उसंत न घेता, व विजय साजरा न करता स्वराज्याचा विस्तार केला[†]. आपल्यासमोर विविध पर्याय कोण ते आहेत हे पाहून त्यामधून आपले ध्येय जपणारा सर्व दृष्टीने उत्तम पर्याय ते निवडत. त्याच धर्तीवर मग विचार विनिमयात्मक निर्णय क्षमता स्थानिक नेतृत्वाला प्राप्त झाली.

कुठलाही विषय महाराजांना वर्ज्य नव्हता. एकीकडे त्यांनी संगमेश्वरी गलबते बांधून इंग्रजांना पराभूत केले आणि किल्ल्याच्या पायामध्ये शिसे ओतून सागरी किल्ला बांधला. तर दुसरीकडे 'मानवता धारण करणारा आपला धर्म' हे स्वतः जाणून तो धर्मसभेलाच शिकवला. तसेच, त्यांनी 'रयतेच्या भाजीच्या देठालाही हात लावू नये' अशी ईमानाची शिकवण सैन्याला दिली. राजांच्या निःस्पृहपणाची सैनिकांना जरब होती म्हणून त्यांच्याकडून कधी गैरवर्तन झाले नाही. महाराजांनी 'यथा राजा तथा प्रजा' या उक्तीनुसार लोकांना स्वार्थावर विजय मिळवण्यास उद्युक्त केले. तोरण्यावर सापडलेले 15 हांडे मावळ्यांनी मिरवत पुण्याला राजांना आणून दिले.

† "शिवाजीची योजना अशी : प्रतापगड पायथ्याशी खानाचा वध, प्रतापगडजवळील सेनेवर सिलीबकर व बांदल यांनी हल्ला करणे, जावळी - वाई मार्गावरील फौजा नेताजीने विध्वंस करणे, पारघाटकडील फौजांवर मोरोपंत पिंगळे यांनी हल्ला करणे, पन्हाळगड अचानक हल्ला करून घेणे आणि शक्य त्या त्वरेने थेट विजापूर पर्यंत धडक देणे." - श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी

चिरकाल नेतृत्व हे खंबीर, स्वतंत्र विचारांचे व सर्वाना योग्य दिशा व समज देऊन बरोबर घेऊन जाणारे असते . राजे सर्वांचे नेते होते, फक्त विजयी वा विरोधी पक्षाचे नव्हते तसेच फक्त सैन्याचे नव्हते . त्यांनी संपर्कात येणा-या सर्वानाच विशाल दृष्टिकोन दिला . छत्रसाल बुन्देला याने महाराजांच्या प्रेरणेतूनच उत्तरेत स्वतंत्र राज्य स्थापले .

संघटन कौशल्य

शिवाजी महाराजांनी त्या काळाच्या विघटित, लाचार समाजाला प्रेरित केले, एकत्रित केले . लहान वयात जिवाला जीव देणारे सवंगडी मिळविले . त्यांच्यासोबत ज्या स्वराज्याच्या शपथा घेतल्या त्या अखेरपर्यंत जागवल्या . वयाच्या अठराव्या वर्षी किल्ला बांधला ! राजगडाची निर्मिती जनमानसावर बिंबली .

महाराजांनी आपल्या साथीदारांना वेळोवेळी पारखून घेतले . चूक छोटी असो वा मोठी, योग्य शिक्षा देऊन दहशत बसविली . तसेच सर्व छोट्या मोठ्या चांगल्या गोष्टींचे साजेसे कौतुक करून प्रोत्साहित केले . त्यांनी आपल्या साथीदारांचे गुण ओळखून त्यांना संधी दिली . त्यांच्यातील प्रयोगशीलतेला उत्तेजन दिले . तानाजी, मोरोपंत त पिंगळे, जिवा महाले, अशी अनेक माणसे जोडली .

शिवचरित्र म्हणजे निर्भयतेचा स्तंभ आहे . त्यांची निर्भयता लोकांना अचंबित करायची . जो मरणाला भीत नाही, त्यासाठी मरायला लोक भीत नाहीत .

महाराजांनी जी राष्ट्रीय अस्मिता जागी केली तीच पुढे स्वातंत्र्य वीरांपर्यंत सर्वाना प्रेरक ठरली . यापुढेही त्याची प्रचीती येईल अशी खात्री वाटते .

संघटनेला एक ध्येय वा उद्दिष्ट असते . महाराजांच्या संघटनेचा पाया प्रजेचे संरक्षण व संगोपन हा होता . स्त्री व गरीब यांना अभय हे त्यांचे दिशा दर्शक होते . 'हे परमेश्वराचे कार्य आहे' ही त्यामागची प्रेरणा होती . तसेच 'अहत पेशावर तहत तंजावर राष्ट्र एका ध्वजाखाली' हे त्यांचे ध्येय होते असे फ्रेंच प्रवासी अँबे कॅरे याने नमूद केले आहे . महाराजांनी समाजाच्या मनातील महत्वाकांक्षा जागृत केली आणि लोक आपसातली छोटी वैमनस्ये विसरले .

महाराजांनी सामान्य व्यक्ति मध्ये विश्वास निर्माण केला . सामान्य नागरिकाला आपले सुख टिकावे, हा राजा टिकावा असे वाटले म्हणून तो स्वराज्याला सामील झाला . महाराजांनी पुरेसा वेळ देऊन समाजाची स्वराज्याला पूरक अशी मनोभूमिका निर्माण केली .

संघटकानंतर ती संघटना किती वेळ टिकते यावर कौशल्याचा निकश लावता येतो . महाराजांच्या पश्चात औरंगजेवाने जंग जंग पछाडले तरी त्याला स्वराज्य काबीज करता आले नाही . ' इथे गवतालाही भाले फुटतात की काय !' असे उद्गार त्यांनी काढले . तसेच एका धडक युद्धानंतर तो विस्मयचकित झाला व त्याने वर्णन असे

केले : ' आज आमच्या सैन्यावर पाचशे शिवार्जींनी हल्ला केला' . महाराजांच्या संघटन कौशल्याला शत्रूकडून मिळालेले हे प्रमाणपत्रच आहे † .

महाराजांनी जी राष्ट्रीय असमिता जागी केली तीच पुढे पेशव्यांना, मग महादजी शिंद्यांना, तसेच झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे व 1857 च्या सर्व वीरांना, आणि एवढेच नव्हे तर लोकमान्य टिळक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सुभाषचंद्र बोस आदि स्वातंत्र्य वीरांना प्रेरक ठरली . यापुढेही त्याची प्रचीती येईल अशी खात्री वाटते .

यशोदायी युद्धनीति

शिवाजी महाराजांनी योग्य जागा निवडून नवीन किल्ले बांधले व उपयुक्त जागांवरील जुने किल्ले बळकट केले . सैन्याला नीतिमूल्याधारित शिस्त लावली . तसेच वेळेवर वेतन व इतर व्यवस्थापकीय नेटकेपणातून ती शिस्त पाळायला मदत केली . रयत आणि सैन्य यांच्यात परस्पर-हित-विसंगती होणार नाही याची काळजी घेतली . सामान्य नागरिकालाही आपलेसे करून व स्वराज्याच्या ध्येयाने प्रेरित करून सैन्याला पूरक असा अप्रत्यक्ष सहभाग मिळवला .

पराकोटीचा निपुण हेर विभाग जुळवला . त्याचा प्रत्यय विशेष करून लाल महाल विजयाची योजना आग्र ताना केलेला दिसतो . त्या योजनेच्या अचूकतेमुळे स्वतः पत्करलेली मोठी जोखीम सार्थक ठरलेली दिसते . महाराजांच्या सर्वच युद्धात या योजकाच्या अचूकतेमुळे, कमीतकमी कष्टाने व संख्याबळाने जास्तीत जास्त यश संपादन केल्याचे दिसते .

महाराजांनी भौगोलिक परिस्थितीचा राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी भरपूर उपयोग केला . सध्यात्रीचा अवघडपणा युद्धनीतिमध्ये विणला . छोट्या पण तडफदार तुकड्या गनिमी काव्याने छापे घालून शत्रूला हैराण करीत पण स्वतःची हानी टाळित . 'खिंड लढविणे' , 'खिंडीत गाठून मारणे' हे वाक्प्रचार भाषेला महाराजांच्या युद्धनीतिने दिले .

जावळीच्या खो-या सारखा दुर्गम भाग स्वराज्याला बचावात्मक पवित्रा घेण्यास किती उपयुक्त आहे हे ओळखून तो स्वराज्यात सामील केला . याचे अधिकतर श्रेय त्यांच्या वडीलधा-यांना द्यायचे ठरवले, तरी प्र तापगड विजयाच्या योजनेत या खो-याचा उपयोग करण्यात मात्र महाराजांचाच हातखंडा दिसतो † . अशा रीतीने राज्यासाठी बचावात्मक सामर्थ्य प्रस्थापित केले .

† "शिवाजीने जे राज्य निर्माण केले त्यासाठी 27 वर्षे जनता लढली . शिवाजी वारल्यावर संभाजीच्या नेतृत्वाखाली, तो मारला गेल्यावर 19 वर्षे, ज्याला जसे सुचेल तसे सर्वजण लढत होते ." - श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी

† "मागे कर्तवगार शहाजी, पुढे कर्तवगार संभाजी, मध्ये महान निर्माता शिवाजी या मानवी पद्धतीने शिवाजीचे मोठेपण समजून घेतले जावे ." - श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी

विविध युद्धात स्थल-काल विशेषावलोकन करून आक्रमकतेची योग्य सांगड घातली . नवनव्या युक्त्या वापरल्या . दर वेळी नवी नीति अवलंबली . प्रतापगड विजयाचे वेळी अतिकुशल वकिली कसब दाखवून शत्रूला जावळीत आणले . लाल महाल विजयाचे वेळी स्वराज्याची सर्व बाजूंनी गळचेपी होत असताना व शत्रूने स्वगृहातच तळ ठोकला असताना, अशक्य वाटणारे धाडस करून व विलक्षण बुद्धिमत्ता उपयोगून 'मूले कुठार:' म्हणजे 'मुळावर घाव घालणे' हे तंत्र योजले . तसेच धीराने खेळलेले राजकारणी डावपेच व स्वतः नजरकैदेत असतानाही आपल्या संघटनेशी ठेवलेला संपर्क व समन्वय या योगे महाराजांनी आग-याहून सुटका करून घेतली .

स्वराज्याचे अर्थतंत्र वेताचेच असल्याकारणाने, युद्धतंत्र काटकसरी होते . पण दरवेळी यश मात्र खचितच खेचून आणले . 'यशस्वी माघार' याची अनेक उदाहरणे महाराजांच्या युद्धात दिसतात - तो कधी प्रतिष्ठेचा विषय झाला नाही . नेहमीच यशाला अधिक महत्व दिले † . म्हणूनच अनेक वेळा आपल्याहून बलाढ्य असलेल्या शत्रूवर त्यांनी विजय मिळवला . अशक्यप्राय वाटणा-या संकटातून इतक्या सातत्याने यश मिळविणा-याची इतिहासातील आणखी किती उदाहरणे आपल्याला सांगता येतील ?

राज्य व्यवस्थापन

स्वराज्य निर्माण करणे, त्यासाठी संघटना उभी करणे व रक्षणासाठी युद्धनीति योजणे या बरोबरच शांतता काळामध्ये राज्याचे व्यवस्थापन करणे व प्रजेची आर्थिक उन्नती साधणे ही कार्येही महाराजांनी केली . राज्यातल्या सामान्य नागरिकांच्या समृद्धीवरून राज्याच्या समृद्धीचे मूल्यमापन करायचे असते . भारत हा कृषीप्रधान देश . निसर्गाचे वरदान व मानवी कष्ट याचा योग जुळून आला व भारत संपन्न झाला .

आपल्या कारकीर्दीत 33 गावांची 33,000 गावे केली, खजिना 5 कोटी पासून 5000 कोटी केला आणि 500 माणसांपासून सुरवात करून 50 लाख माणूस जमविला - रयतेचे शोषण न करता, सुराज्य केले

परकीय आक्रमणानंतर कर लादून ही संपन्नता ओरबाडली गेली . कर लादताना जमिनीचा पोत गृहित धरला नाही, आणि सरसकट कर लावला की कमी सुपीक जमिनी शेतकरी पिकवीत नाही कारण पिकवून कर दिल्यावर त्याच्या हाती काहीच लागत नाही . तसेच कर नाही भरू शकला तर शेतक-याचे पुढील वर्षाचे बियाणे जप्त होत असे ! अशा अनेक धोरणांमुळे स्वराज्य स्थापन होई पर्यंत सत्तर टक्के जमिनी नापीक झाल्या होत्या .

स्वराज्याच्या मूल्याधिष्ठित जडणघडणीमुळे व न्यायी राजा मुळे शासनात सुव्यवस्था आली . त्याच्या जोडीला शेतीला प्रोत्साहन देण्याचा यत्न महाराजांनी केला . शासकीय खर्चाने अवजारे, बियाणे देणारे व पडीक जमीन

† "विजयाने राज्य वाढावे, सामर्थ्य वाढावे, पराजयात प्रदेश कमी झाला, तरी सामर्थ्य व जिद्द टिकावी, हा नवा इतिहास शिवजीपासून सुरू होतो ."

- श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी

लागवडीख्वाली आणायला रयतेला उद्युक्त करणारे शिवाजी महाराज, या देशाला मिळालेले एकमेव शासक आहेत .

त्यांनी शेतक-याला पहिली पाच वर्षे सारा माफ केला . अवजारे व बियाणे यांची मदत केली व पाच वर्षात उत्पादन 200 कोटी पोत्यांवरून 1000 कोटी पोत्यांवर नेले . जिथे आधी समाजाला 60 टक्के करपातळीने नाडूनही जेमतेम 120 कोटी पोती कर मिळत होता, तिथे स्वराज्यात 30 टक्क्यावर करपातळी आणूनही 300 कोटी पोती सरकारी खजिन्याला मिळाली . शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीची आणि त्यांच्या मृत्युसमयीची राज्याची स्थिती पाहता असे दिसते की त्यांनी 33 गावांची 33,000 गावे केली, खजिना 5 कोटी पासून 5000 कोटी केला आणि 500 माणसांपसून सुरवात करून 50 लाख माणूस जमविला . सर्वात प्रकर्षाने जाणवणारी गोष्ट म्हणजे हे सगळे रयतेचे शोषण न करता केले . सर्व काही निसर्गसंपदेचे आणि मनुश्यबळाचे उत्तम समायोजन साधून केले . सुराज्य केले † .

† "शिवाजी परंपरागत छात्रधर्मात वसवू नये . त्यांची संगती कौटिल्याच्या राजधर्मात वसते . " - श्री नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना, श्रीमान योगी पृष्ठ 10 / 12

व्यक्तिमत्व सार व बोधामृत

आपण आतापर्यंत महाराजांचे एक नेता म्हणून, एक संघटक म्हणून, एक योद्धा म्हणून व एक शासक म्हणून पैलू पाहिले. याशिवायही त्यांचे अनेक गुण अनुकरणीय आहेत. त्यांच्या जीवनातील घटनांपासून खूप काही शिकण्यासारखे आहे. सगळ्यात उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे ते स्वतःचे तत्वज्ञान जगले. त्यांच्यावर लिहिलेल्या साहित्याच्या वाचनाने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची उत्कटता, विशालता व प्रयत्नवाद आपल्यातही परिवर्तन करतो - एखाद्या परीस स्पर्शाप्रमाणे. शिव व्यक्तिमत्त्वाचा आपण सखोल अभ्यास केलात, तर आपल्यालाही हा अनुभव येईल. अशा या प्रेरणादायी महामानवाचे जे चार व्यक्तिविशेष मला भावले ते असे :

- बुद्धी, शक्ति यांचा असीम संगम
- सदैव पर्यायांचा शोध आणि अवलंब (सर्जनशीलता)
- प्रचंड आत्मविश्वास
- सकारात्मक विचार व क्रियाशीलता

हे गुण आपण स्वतःमध्ये वाणवून आपला व्यक्तिमत्व विकास साधूयात .

शिक्षणाने, संस्कारांनी व शरीर संवर्धनाने बुद्धी व शक्ति विकसित करता येतात . शुद्ध मन व सदहेतू असल्यास आत्मविश्वास बळावतो . विचारपूर्वक ध्येय ठरवले आणि दृढ निश्चय केला की आपण कार्यपूर्ती साठी पर्याय शोधतो आणि अवलंबतो . छोटे विजय मिळवीत आपण आपला दृष्टिकोन सकारात्मक ठेवतो आणि सदैव कार्यरत राहतो .

हे अगदी संभव आहे . जेवढा प्रयत्न प्रामाणिक, तेवढे यश हमखास, असे हे सूत्र आहे . शिवाजी महाराजांना देवत्व बहाल करून व त्यांच्या कर्तृत्वाला 'अशक्य' असे संबोधून आपण आपल्यातील बदलाचे पहिले पाऊल उचलता उचलता थांबवतो . पण जर केवळ या चार कलमी सूत्राचा अवलंब केला, आणि त्यावर सातत्याने चिंतन व आचरण केले, तर ती हळूहळू एक चांगली सवय होईल आणि आपले व्यक्तिमत्व आहे त्यापेक्षा अधिक समृद्ध व संपन्न नक्कीच होईल .

ते तसे होवो ही ईश्वरचरणी प्रार्थना .

समारोप

माझे मित्र श्री सचिन गाडगीळ यांनी शिवचरित्र अभ्यास शिविराची सूचना देऊन व त्यासाठी प्रोत्साहित करून हा योग घडवून आणला . माझे मित्र श्री अमित बागाइतकर व श्री श्रीराम नारखेडे यांनी सहाध्यायी होऊन मला साथ केली . एवढा उत्तुंग विशय कानावर पडल्यावर स्फूर्ती न मिळाली तरच नवल . पण लिखाण पूर्ण झाले ते मित्रांच्या उत्तेजनामुळे . लहानपणापासून आई वडिलांनी वाचनाची गोडी लावल्यामुळे महाराजांवरील काही पुस्तके वाचली होती . पण मध्यंतरीच्या काळातील वाचनाची उदासीनता शिविराच्या निमित्ताने कमी झाली आहे . महाराजांवर अजून वाचण्याचा व या लेखावर मनन करत राहण्याचा मानस आहे . रणजित देसाई लिखित श्रीमान योगीला श्री नरहर कुरुंदकर यांनी दिलेली प्रस्तावना काळजास भिडली . त्यातील मार्गदर्शक उतारा असा :

“राज्य टिकवण्यासाठी जनता लढण्याचा उल्लेख, भारताच्या इतिहासात प्रथम कलिंगला मिळतो . नंतर चौथ्या शतकाशेवटी यौधेयाचा आहे . कदाचित टोळीवाले शिकंदरविरोधी लढले असतील . जिथे जनता लढते, तिथे फौजा निकामी होतात . 1200 वर्षानंतर शिवाजीच्या राज्यासाठी जनता लढली . ही आत्मीयता कशी निर्माण झाली याचे उत्तर धर्माभिमान नव्हे . आपण लढू शकतो, हा आत्मविश्वास निर्माण करणे, छापे घालण्याचे तंत्र निर्माण करणे, व वीरतेच्या खोट्या कल्पनांच्या आहारी जाऊन लढून मरणे यापेक्षा - टिकणे, पळणे, थकवणे, नाश करणे - हे नवे मूल्य प्रस्थापित करणे हे एक उत्तर; व प्रजेच्या इहलौकिक सोयी संभाळणे हे दुसरे उत्तर . धर्माभिमान क्रमांकाने तिसरा .”

वाचनीय

राजा शिवछत्रपति - बाबासाहेब पुरंदरे

श्रीमान योगी - रणजित देसाई

वेध महामानवाचा - श्रीनिवास सावंत

रियासत (खंड 1 व 2) - गो . सा . सरदेसाई

पुण्येश्वर छत्रपति शिवाजी - बाळशास्त्री हरिदास

॥ शुभं भवतु ॥